

Kvinnliga journalister i Spanska inbördeskriget

En fallstudie

EVA ÅSÉN EKSTRAND

Högskolan i Gävle

Abstract

Efter att general Franco utropade sig som segrare i spanska inbördeskriget 1 april 1939, inleddes nästan fyrtio år av totalitärt styre. Pressen och radion formade bilden av konflikten: den undermåligt beväpnade folkfronten mot Francos officerare och legosoldater som stöttades av Hitler och Mussolini. Men segrarens historia vann inte kampen om berättelsen om inbördeskriget. Den dominerades av de förlorades perspektiv, av republikens förespråkare, författare, konstnärer och journalister. I fallstudien studeras två svenska kvinnliga journalister, tillika aktivister, bland flera hundra som reste till Spanien. De skrev utifrån ett engagerat narrativ samtidigt som de skildrade kriget enligt journalistiska ideal. Med tiden har dessa ideal förskjutits, vilket jag försöker visa i analysen av deras självbiografiska skildringar. Syftet med fallstudien är att bidra till studiet av kvinnliga journalisters berättelser som historisk källa till Spanska inbördeskriget.

KEYWORDS

aktivism, memoarer, new journalism, barnhem, antifacism, komintern

Inledning

Undoubtedly future historians will puzzle over the lessons that were never learned from the first world war... they will have to turn to Spain in 1936 for the first rumble of gunfire to break the stillness of the European continent; and it is in Spain that my story begins.

(Virginia Cowles, 1941).

Amerikanska journalisten Virginia Cowles, inledde sin ögonvittnesskildring med att beskriva hur den växande fascismen i Europa på allvar bröt igenom, då general Francos väpnade trupper revolterade mot den demokratiskt valda regimen i Spanien, sommaren 1936. Hon var en bland många journalister och konstnärer som skyndade till frontlinjerna för att skildra händelserna. Pressen och radion formade bilden av konflikten, av de bägge sidornas kamp och utgången av striderna: den undermåligt beväpnade folkfronten mot Francos officerare och legosoldater som stöttades av Hitler och Mussolini. Det ledde till att "El Caudillo"¹ kunde utropa sig till segrare 1 april 1939. En nästan fyrtio år lång period av totalitärt styre inleddes.

Men segrarens historia vann inte kampen om berättelsen, den dominerades alltsedan inbördeskriget bröt ut av republikens förespråkare. Hemingway, Orwell, Koestler och Capa för att nämna några. Berättelsen har ibland fått drag av romantik som filmatiseringen av romansen mellan Ernest Hemingway och Martha Gellhorn i *Hemingway & Gellhorn* (2012) och *For Whom the Bell Tolls* (1943), medan Ken Loach film *Land and Freedom* (1995) skildrar kvinnornas frigörelse och deltagande i samhällslivet, av kollektiviseringarna av jordbruket samt ger en bild av de interna, politiska striderna inom folkfronten. Protagonisten i Loachs film var i realiteten en av fler än trettiotusen frivilliga från hela världen som begav sig till Spanien för att strida mot Franco. De som valde rebellernas sida var betydligt färre.

I dag, närmare nittio år senare har den förlorande sidan i kriget långsamt vänts till den segrande i Spanien. Den processen inleddes 1978 då demokrati infördes och en ny konstitution antogs, tre år efter Francos död.

Källorna till historien om det spanska inbördeskriget utgörs i hög grad av dåtidens journalistik. Den här artikeln lämnar ett bidrag till journalistikens historiografi, genom fokus på två kvinnliga, svenska journalister, som var där och senare skildrade vad de sett och upplevt i sina självbiografier.

Anna Lenah Elgström har jag tidigare stött på i studier av Spanska inbördeskriget och intresserats av hennes aktivism samtidigt som hon var journalist. En hållning som strider mot dagens ideal om objektiv och konsekvensneutral journalistik. Gusti

Stridsberg mötte jag i samband med mitt avhandlingsarbete (Ekstrand, 2007) om den socialdemokratiska kvinnotidskriften *Morgonbris*, där hon skrev artiklar om kvinnokampen och krigets offer. Bägge hade de bevittnat krigets fasor på plats, vilket de skildrat på olika sätt i sina memoarer.

Bägge var involverade i både journalistiskt och humanitärt arbete, i en gråzon mellan aktivism och journalistik som de själva varken problematiserade eller framställde som något dilemma i sina minnen av kriget i de självbiografiska verk som ligger till grund för analysen.

Ett gemensamt drag är att de innan kriget hade tagit moralisk ställning mot fascismen samtidigt som de hade underförstådda anspråk på att skildra kriget i enlighet med journalistiska ideal som opartiskhet, objektivitet och fakticitet. Med tiden har dessa ideal förskjutits, vilket jag försöker poängtera i en analys av deras självbiografiska och litterära skildringar.

Det andra gemensamma draget är att de skrev om kriget utifrån ett *engagerat narrativ*. Den bakomliggande frågan i studien är *hur* de skrev om kriget och hur de samtida journalistiska idealen påverkade deras *stil*.

Inledningsvis diskuteras tidigare forskning och den teoretiska utgångspunkten, därefter följer befintliga källor, metodologi och val av analysmetod. Analysen vägleds av hur de journalistiska idealen kom till uttryck och det presenteras interfolierat under respektive namn. I konklusionen diskuteras hur deras yrkesroller och verk kan förstås mot bakgrund av de historiska processer de omslöt av.

Spanska inbördeskriget och kvinnliga krigsreportrar

Studier av kvinnliga krigsreportrar är ett forskningsområde som är eftersatt i Norden. Det kan ha sin förklaring i att artonhundratalets krigsrapportering ansågs vara en manlig affär vilket satte normerna för genren, till hinder för - och osynliggörande av - kvinnliga journalister. Men kvinnliga reportrar från såväl krigsförande som neutrala länder fanns på plats redan före och under första världskriget (Seul, 2019). En tidig svensk krigskorrespondent var till exempel Eira Hellberg som rapporterade från Balkan 1912 i *Aftonbladet*. I annan press raljerades typiskt över hennes manliga klädsel (Ney, 2021).

Det finns en rik skandinavisk och internationell litteratur skriven av överlevande frivilliga soldater från de Internationella brigaderna. Mycket finns samlat i föreningar som fortfarande har inflytande över formandet av narrativet². Men när det gäller vetenskapliga studier är situationen en annan (Heiberg, 2014). Vid sidan av militärhistoriska verk finns endast ett fåtal akademiska studier inom de

samhällsvetenskapliga och humanistiska områdena. Här bör nämnas Bertil Lundviks avhandling om arbetarrörelsens förhållande till spanska inbördeskriget (Lundvik, 1980), Kaj Lundgreen-Nielsens avhandling om den danska pressens bevakning av inbördeskriget (2001) och Peix Geldarts avhandling om de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Spanien under trettioalet (2013). Ett visst forskningsintresse inom de nordiska journalistik-, medie- eller genusvetenskaperna har visat sig i Dahl och Werenskjolds bibliografi över nordisk forskning om spanska inbördeskriget (Dahl & Werenskjold, 2022) och i boken *Ekko fra Spania* som innehåller en lista över journalister som rapporterade om kriget, däribland ett antal kvinnliga (Dahl, Hagtvet, & Werenskjold, 2019).

Av hundratals kvinnliga journalister från hela världen, utgjordes ett drygt tiotal från de nordiska länderna. Från Danmark Klara Andrassy, Ruth Berlau, Carmen Bud och Karin Michaëlis; från Norge Gerda Grepp och Lise Lindbæk och från Sverige Barbor Alving, Sonja Branting Westerståhl, Anna-Lenah Elgström, Maja Funseth, Gusti Jirku alias Alexandra Stridsberg, Dagmar Klingensstierna, Karin Lannby, Margit Manus, Kajsa Rothman, Anna Schröder, Maria/Maja Lessak och Viola Wahlstedt (Diaz Nosty, 2023; *Internationale Frauen im Spanischem Krieg 1936-1939*, n.d.)

Vissa var utsända av sina redaktioner, men de flesta reste på egna initiativ som frilans, en av dem var Kajsa Rothman som har uppmärksamats både nationellt och internationellt. Hon var i lika hög grad aktivist som journalist och en av de språkkunniga som hjälpte till med översättningar och kontakter i Telefónicas byggnad i Madrid. Hon arbetade som sjuksköterska i de internationella brigaderna, skrev artiklar för *Karlstads-Tidningen*, talade i propagandastationen *Radio Madrid*, engagerade sig för flyktningbarn, gav ut en bok med teckningar av dessa barn och propagerade för republiken på en Sverigeturné. Dessutom arbetade hon med pressavdelningarna i Madrid och Valencia (Kölbl, 2021; Dalin, 1999; Cowles, 1941; Lloris, Myklebust, & Swan, 2022; Lugschitz Kaltenbrunner, 2021). Även Barbro Alving, vars betydelse i kvinnliga krigsreportrars historia är omvitnad, deltog som så många andra aktivt i solidaritetsarbetet för Spanien sedan hon återvänt till Stockholm.

I vänsterpressen rapporterade Margit Manus och sedermera Anna Maria Schröder, alias Maja Lessak redan från den första dagen (Lindblom, 2022). Några samlade uppgifter om vilka som befann sig på den andra sidan och skrev för nordisk pro-fascistisk press, saknas i skrivande stund.

I motsats till den nordiska är den internationella forskningen om de kvinnliga krigskorrespondenterna tämligen omfattande. Särskilt intressant är *Periodistas extranjerias en la guerra civil* av Bernardo Diaz Nosty (2023). Den innehåller biografiska uppgifter om 185

kvinnliga journalister från 26 olika nationer, inklusive de nordiska länderna.

Det gemensamma draget hos de kvinnliga journalisternas rapportering var att de skildrade följderna av kriget hos den civila befolkningen i större utsträckning än vad de manliga kollegerna gjorde (Diaz Nosty, 2022). De senare betonade i högre grad hur kriget utvecklades på slagfälten, på framgångar och motgångar för de olika vapenslagen, vilket följde ett traditionellt könsrollsmönster: manliga "battlefield reporters" vs kvinnliga "human interest journalists" (Valis, 2017; Lugschitz Kaltenbrunner, 2021).

Diaz Nosty framhåller till exempel norska Gerda Grepps rapportering om det mänskliga lidandet av kriget som drabbade både soldater och civila (Diaz Nosty, 2022). Idag skulle det ha betecknats som krigsbrott. I *Arbeiderbladet* den 16 december 1936 rubriceras hennes artikel "MADRID-bombardementet er ikke krig, det er mord"³. Ett annat exempel är Barbro Alvings rapportering. Den traditionella bilden av kriget som rader av vita kors på slagfälten byttes i hennes reportage till bårhus fyllda av kvinnor och barn (ibid.). I Alvings självbiografi *Det kom aldrig i tidningen* (1961) beskriver hon i korta drag resan ner till Spanien och några dagar i Madrid samt reflekterar över journalistiken som nutidshistoria. Se också kapitlet Krigsreportern i Kristina Lundgrens avhandling (Lundgren, 2002; Carlomagno, 2001; Yrlid, 2006).

Frivillighet är ett nyckelord i berättelsen om spanska inbördeskriget. De så kallade Spanienfrivilliga var män som kom resande från världens alla hörn för att bekämpa fascismen i solidaritet med det spanska folket. Det gällde även de två journalister jag valt ut, Anna Lenah Elgström och Gusti Stridsberg. De var inte utsända av någon medieorganisation, den förra reste på uppdrag av en hjälporganisation, den senare var frivillig hjälparbetare utan formellt mandat från någon medieorganisation. Som Kevin Williams (2012) skriver är beteckningen krigskorrespondent flytande och möjligen omgärdad av myter, till exempel att man rapporterar direkt från skyttegravarna vid fronten. I det här fallet är det mer adekvat att använda de bägges egna beteckningar, journalister. De besökte i och för sig fronterna och intervjuade de stridande soldaterna, men det var som journalister de beskrev sig själva i memoarerna, inte som krigsreportrar.

De flesta frivilliga transporterades från Paris via Barcelona till de internationella brigaderna genom folkfrontens försorg. De som rapporterade från fronten ledsagades som "embedded journalists" oavsett vilken sida det gällde.

Allteftersom den militära kontrollen över de olika områdena skiftade, så ritades kartan om (Beevor, 2006). Madrid höll emot in i det sista. Där fanns den för journalisterna så viktiga Telefónica-

byggnaden som låg i republikanernas händer och varifrån de kunde telegrafera sina artiklar sedan de passerat censuren.

Teoretisk utgångspunkt

Avhandlingen *Female Correspondents Covering the Spanish Civil War. Assessment of Journalistic Quality and Partiality from a Comparative Perspective*, av Renée Lugschitz Kaltenbrunner (2021) ligger närmast temat för denna artikel och utgör en huvudsaklig referens.

Hon skiljer mellan *normativa* definitioner och *icke-normativa* definitioner av journalistik i sin översikt av utvecklingen sedan mitten av 1800-talet och i takt med att yrket professionaliserades. De förra framhåller den objektiva journalistikens betydelse för demokratin i ett öppet och fritt samhälle. Anna Lenah Elgströms skildring av kriget hör hemma i den kategorin, medan Gusti Stridsberg snarare motsvarar den icke-normativa journalistik som pragmatiskt utgår från sin historiska kontext. När hon skrev *Mina fem liv* hade det gått drygt tjugo år sedan hon lämnat Spanien och sextiotalets New Journalism hade börjat spridas utanför sin amerikanska kontext, där författare som Tom Wolfe och Hunter S Thompson anammat en stil som bröt mot de traditionella, opersonliga och objektiva journalistiska idealen. Utmärkande för den nya amerikanska stilen var journalistens subjektiva upplevelser, skildrade i scener, dialoger och med inslag av fiktion (Hartsock, 2000).

Den anglosaxiska pressens journalister framhöll tidigt den snabba nyhetens betydelse, medan de nord- och centraleuropeiska journalisterna såg som sitt uppdrag att förse läsarna med världsåskådningar, gärna med kritiska och litterära ambitioner.

Objektivitetsfrågan

Gemensamt för historikern och journalisten är betoningen av fakta och objektivitet. Den stora skillnaden är vilken tid de har på sig att bedöma sina källor. Journalisten som fångar ögonblicket i en intervju å ena sidan och historikern som oberoende av händelseutvecklingen på plats eller av produktionscykeln på redaktionerna, kan begrunda fakta och värdera utifrån olika perspektiv. En aspekt av inbäddningsproblematiken - till exempel att man blir vän med dem man är satt att bevaka - motverkas av memoarens tidsmässiga distans som ger plats för reflektion och kritisk tillbakablick.

Är det över huvud taget möjligt att vara objektiv och opartisk när man står inför mänskliga katastrofer som utspelas framför ögonen? Nej, hävdade BBC-journalisten Martin Bell som rapporterade från

inbördeskriget i Bosnien på nittonhundranittioalet och gav ett exempel som blivit omdiskuterat. Han var placerad bredvid en krypskytt som bad honom välja vilken av de två civila, som han hade på kornet, som han skulle skona. När svaret från journalisten uteblev sköt soldaten ner bägge.

Den påtvingade känslan av skuld fick Bell att ändra inställningen till krigskorrespondentens uppdrag från objektiv förmedlare av fakta till att förespråka en "journalism of attachment". Journalisten som befinner sig i moraliskt sett prekära situationer bör följa sin egen moraliska kompass. Det har inte stått oemotsagt. Under 1990-talet riktades kritik mot "attached journalism" som alltför emotionellt och motsatsen till objektiv journalistik samt med risk för kampanjjournalistik (McLaughlin (2016).

Ett annat exempel som ligger närmare ämnet för artikeln, är frågan om neutralitet i så kallade asymmetriska konflikter där styrkeförhållandet mellan de stridande parterna är påfallande ojämnt, så som fallet var i Spanien. Hur nära låg det inte att ställa sig på den demokratiskt valda republikens sida, vars militära resurser var underlägsna den fascistiska. Men "Den antifascistiska kampens ideal gjorde dem [journalisterna] blinda inför krigets många obehagliga sidor.", skriver Anthony Beevor (2006, Propagandakriget och de intellektuella). Bestialiska övergrepp och avrättningar utan rättegång skedde på bägge sidor.

Stora amerikanska, franska och brittiska tidningar sände sina krigskorrespondenter som återsåg varandra på plats efter plats, vilket bland andra Martha Gellhorn beskrev efter kriget. Alla alarmerande, sakliga och objektiva rapporter om den framväxande fascismen som hon och hennes kolleger försett sina redaktioner och läsare med, hade inte gjort någon skillnad. "Gradually I came to realize that people will more readily swallow lies than truth, as if the taste of lies was homey, appetizing; a habit" (Gellhorn, 1959, Introduction).

Vännen och kollegan Virginia Cowles beskriver samma sak, hur lögn användes systematiskt mellan de stridande parterna i propagandasyfte. Hon tillbringade tid både i republikanskt område i Madrid, i skyttegravarna hos internationella brigader som stred för demokrati, och på den nationalistiska sidan. Inte ens uppenbara lögners förmådde ändra tilltron till berättelserna i propagandan på respektive sida.

I sällskap med en pressofficer på den nationalistiska sidan besökte Cowles den baskiska byn Guernica strax efter den tyska Condorlegionens bombardemang av staden. Hennes ledsagare hade hävdat att det var republikanerna, "de röda", som satt eld på och bränt ner staden, medan det i själva verket förhöll sig tvärt om. Inte ens när en invånare vittnade om terrorn, lät sig pressofficeren

övertygas, det var bara lögnaktig republikansk propaganda och vittnet var en av "de röda" (Cowles, 1941, s. 71 ff).

Var det samma insikter som Anna Lenah Elgström bar på när hon skrev *Innan det blir för sent?* att fakta och sanningen om sakförhållandena som journalisterna förmedlade inte räckte som varningsklockor mot fascismen?

Källornas betydelse för det pro-republikanska narrativet

Pressen och radion utgör de väsentligaste källorna till det narrativ som etablerades tidigt i de västerländska länderna. Den svartvita bilden av två stridande parter, den ena god (republikanerna) och den andra ond (Francosidan), har med tiden nyanserats och tillförts nya dimensioner i takt med att arkiven har öppnats och tillgängliggjorts för forskare.

Flera universitet, till exempel universitetet i Barcelona⁴ och franska Sorbonne⁵ driver forskningsprojekt rörande inbördeskriget och har upprättat databaser som utgör källor till en alltjämt pågående dokumentation av kvinnorna som deltog som journalister, frivilliga volontärer och aktivister.

På internet finns även databaser som inte administreras av universitet eller andra institutioner inom forskarsamhället, utan av exempelvis stiftelser⁶, fackförbund (transport), politiska (kommunistiska/syndikalistiska) partier och föreningar, till exempel Svenska Spanienfrivilliga i Sverige⁷ och utomlands, samt rent privata initiativ⁸.

Ingen av de nämnda kan sägas vara *intresselösa* i meningen opartiska. I vilken mån de offentliga universiteten i Spanien också hör dit, kan diskuteras. Påståendet motiverar en liten utveckling.

Kulturdepartementet i Spanien har i sitt uppdrag att främja utbildning och forskning om inbördeskriget och bevara, samt tillgängliggöra, arkiv och monument kopplade till detsamma. En annan uppgift är att främja sökandet efter massgravar med personer som stupat under och efter inbördeskriget. Den amnesti som den tillträdande regeringen utfärdade 1978 har använts av högerpartierna, så som Vox, för att motsätta sig att man bokstavligen gräver fram historien. Det öppnar sår som hindrar försoning hävdas det å ena sidan, medan den motsatta ståndpunkten är att försoning inte kan ske för rän offren fått upprättelse. Här står motsatta politiska intressen mot varandra vilket kommer att ha betydelse för arkivens framtida vara eller icke vara. Det ligger således i republikens arvtagares politiska intresse att värna om lagen om det historiska minnet och därmed om det pro-republikanska narrativet.

Metodologiska utgångspunkter

Ett metodologiskt problem inom journalistikens historiografi har dels varit tillgängligheten på nyhetsmaterial och hur man ska ställa sig till sanningshalten i memoarer och andra litterära verk. Det förra problemet har avsevärt underlättats av digitaliseringen av nyhetsmedia men skapat andra problem till exempel sökmotorernas selektering. Det senare problemet kan hanteras genom jämförelser med militärhistoriska och andra officiella källor (Williams, 2012).

I denna fallstudie är det inte i första hand sanningshalten i historien som står i fokus, utan tyngdpunkten ligger på *hur* de bägge starkt involverade författarna skrev om kriget och hur de samtida journalistiska idealen påverkade deras *stil*. Det sker genom en närläsning av utdrag ur de valda verken *Innan det blir för sent* av Anna Lenah Elgström (1940) och *Mina fem liv* av Gusti Stridsberg (1961). Bägge skrevs efter att författarna lämnat Spanien och bygger på anteckningar och minnen. Elgströms bok tämligen snart efter hemkomsten medan Stridsberg gav ut *Mina fem liv* många år efter Spanienvistelsen. Under de dryga tjugo åren som förflöt mellan publikationerna hade de journalistiska idealen förändrats.

Journalistik och självbiografiskt skrivande är två olika genrer, som mer eller mindre sammanfaller i de texturval jag gjort. Redan nämnda Martha Gellhorn rörde sig i gränslandet mellan journalistik och litteratur (Williams, 2012). Även hennes självbiografi *The face of War*, som publicerades tjugo år efter inbördeskriget (Gellhorn, 1959). Vid det laget hade så kallad New Journalism, en ny etikett på ett gammalt fenomen, tillämpats av amerikanska journalister sedan länge som en kritik mot den förhärskande normen att skriva objektivt. Ett argument var att även en objektiv nyhet är i olika avseenden subjektiv, till exempel i val av ämne. Stilen utmärks således av subjektiva iakttagelser, av skildringar av miljöer och scener samt återgivande av dialoger. Ibland med dramatiskt förhöjande eller rent fiktiva inslag (Hartsock, 2000, ss. 152-203).

Anna Lenah Elgström var en traditionell journalist vägledd av honnörsorden objektivitet och fakta, centrala i den nord- och centraleuropeiska tradition där journalister sågs som "en intellektuell överklass" (Lugschitz Kaltenbrunner, 2021). Med *Innan det blir för sent* ville Elgström väcka sin samtid, få den att förstå hotet från den växande fascismen och hon gjorde det med ett brinnande patos, en häftig indignation över den passivitet hon tyckte sig uppleva i Sverige. Hon var i likhet med Ellen Key en välkänd kvinnosakskvinna och kulturpersonlighet i Sverige då *Innan det blir för sent* publicerades.

Gusti Stridsbergs memoarer *Mina fem liv* och uppföljaren *Tänk inte med hjärtat* skildrar inbördeskriget mot bakgrund av den

politiska utvecklingen i Europa, sedd med hennes personliga livshistoria som raster och med påtagliga inslag av efterkrigstidens New Journalism som förespråkade en oberoende ståndpunkt och sanningenlighet men som även kunde tillåta ett visst partstagande för de underprivilegierade.

För den svenska tidningsläsande publiken var hon mer eller mindre okänd. På fyrtioalet blev hon känd som journalist, främst inom socialdemokratiska kretsar och genom artiklar i *Morgonbris*. När *Mina fem liv* utkom på svenska 1962 hyllades den av kritikerna och trycktes fram till 1968 i sju upplagor. På femtiotalet arbetade hon som förste sekreterare på Svenska Institutet.

Det bör framhållas att analysen av Anna Lenah Elgströms och Gusti Stridsbergs texter utgör en liten och avgränsad del i deras respektive författarskap.

Analysmetoder

De aktuella verken skrevs under skilda tidsperioder och med olika syften, vilket motiverar valet av olika analysmetoder. Cecilia Aares artikel "Narrativt engagemang och komplex berättarteknik i Gustaf Hellströms krigsreportage", har inspirerat analysen av Anna Lenah Elgströms text. Gustaf Hellström rapporterade från den franska fronten för *Dagens Nyheter* under första världskriget. Några av Aares centrala begrepp lånas här för att belysa hur Anna Lenah Elgström strävade efter att skapa ett engagemang för sin politiska hållning som anti-fascist.

Det narrativa engagemanget kan skapas av *narrativ inlevelse* respektive *narrativ medkänsla/narrativ sympati* (Aare, 2021). Det förra begreppet (narrativ inlevelse) skapas av en här-och-nu-känsla. För att lyfta fram medkänsla och sympati, använder jag retoriska begrepp som *kontraster* (här mellan positivt och negativt), *hyperboler* (kraftig överdrift) och *patetik* (för att väcka deltagande).

Gusti Stridsbergs autobiografi skrevs i en annan historisk kontext och kan anses höra hemma i New Journalism, som belyser samhällsproblem ur ett subjektivt närvaroperspektiv. Här är det åter Lugschitz Kaltenbrunners innehållsanalyser av fem kvinnliga journalister, bland dem Martha Gellhorn och Virginia Cowles, som har inspirerat.

Hon utgår från kärnvärdena partiskhet respektive journalistisk kvalitet, där kvalitetsaspekten avser *relevans*, *saklighet* och *oberoende*. Det är den sistnämnda aspekten, oberoendet, som är intressant för analysen av Gusti Stridsbergs *Mina fem liv* där hon beskriver sig själv som oberoende journalist. Något som det finns skäl att ifrågasätta, vilket jag kommer att försöka visa.

Anna Lenah Elgström

Den autobiografiska reportagesamlingen *Innan det blir för sent* är en appell, en väckarklocka mot den "Medkänslans förfall" (Elgström, 2019, *Innan det blir för sent*) som hon upplevde i Sverige. Anna Lenah Elgströms författarskap har belysts i två litteraturvetenskapliga avhandlingar med främsta fokus på hennes pacifism under första världskriget (Brödje, 1998; Qvarnström, 2009, 2018). Skildringarna av spanska inbördeskriget ramas in kronologiskt av första världskriget och av hennes egen politiska och moraliska utveckling. Hon var djupt troende och samtidigt feminist, pacifist och socialist.

I de första kapitlen ger hon en historisk bakgrund till krigens historia, dess orsak och verkan, samt hur det påverkat henne. I tre kapitel skildrar hon så sin resa genom Spanien och i det efterföljande kapitlet ett reportage om hjälparbetet under Vinterkriget i Finland. De sista kapitlen är en hundra sidor lång uppfordran till människorna att besinna sig. I Guds namn.

Hon hade 1919 medverkat till att etablera den svenska avdelningen av *Rädda Barnen* som enligt henne eftersträvade "ett speciellt medvetande" och som hon med egna ord "dubbade till *modersocialism*: idén att alla barn äro våra barn. Som mödrar äro kvinnorna ansvariga för alla världens barn, deras villkor och deras framtid" (Elgström, 2019, Ett generationsporträtt).

Uppdraget

Kort efter att Francos revolt startat den 17 juli 1936, hade organisationen av solidaritetsyttringarna för regeringen i Madrid inletts i många länder. *Kvinnokommittén för Spaniens barn*, som bildades i december av bland andra Anna Lenah Elgström, följde den svenska regeringens neutralitetspolitiska hållning och gjorde ingen skillnad på barnhemmen på den nationalistiska respektive republikanska sidan. Alla barn behövde hjälp.

Att hjälpa barn i andra länder av humanitära skäl kunde motiveras politiskt och stärka de internationella relationerna. Inrättande av barnhem i andra länder kunde också "fungera som ett sätt att exportera en nations värderingar till andra länder" (Sköld & Söderlind, 2022, s. 537 ff).

England, Frankrike och andra länder tog emot barn (Sköld & Söderlind, 2022), medan man i Danmark oroade sig för att det kunde väcka misshag hos den närmsta grannen nazi-Tyskland, vilket ledde till en inrikespolitisk schism (Lundgreen-Nielsen, 2001, ss. 181-212). Frågan om Sverige skulle kunna ta emot barn väcktes av Georg Branting men rann ut i sanden.

I Spanien framkallade kommunistkräcken på francosidan fruktan för att en degenerering av folket skulle ske om inte marxismen

och bolsjevismen utrotades. Därför omhändertogs 12 043 barn av organisationen Auxilio Social som drevs av det fascistiska kvinnoförbundet för att omplaceras i barnhem eller religiösa organisationer som kunde ge dem en katolsk uppfostran med nationalistiska värderingar (Beevor, 2006, *Det nya Spanien och Francos gulag*; Elgström, 2019, *Kastiliens budskap*; Sköld & Söderlind, 2022).

Efter årsskiftet reste Elgström till Spanien på kommitténs uppdrag för att inspektera två av de barnhem som hade etablerats, dels i den baskiska staden Getaria, dels barnhemmet i Denia i Valencia-provinsen. *Innan det blir för sent* utgör en gedigen, saklig och påläst, historiektion om Spaniens moderna historia. Men i skildringarna av de människor hon mötte under resan, kommer det engagerande narrativet till uttryck. Utdragen nedan börjar hos nationalisterna och slutar med att hon lämnar Spanien.

Getaria

Barnhemmet i staden Getaria vid Biscayabukten hade under en enda dag fyllts med barn och deras mödrar. På flykt i en fraktbåt till Frankrike, hade de fångats upp av ett skepp under Francos flagg och förts till den stora djuphamnen i Getaria (Elgström, 2019, *Baskerland*). Nationalistiska officerare skickade i väg mödrarna, sände de äldre flickorna till ett kloster och pojkarna till militär skolning. De mindre barnen fick stanna kvar på barnhemmet under ständig uppsikt av de religiösa myndigheterna (Lloris, Myklebust, & Swan, 2022).

Övernunnan, Madre Elvira, hade innan kriget varit föreståndare för ett stort hem för fabriksflickor i det republikanska Barcelona och hon berättade hur de hade jagats i väg av anarkisterna. "På den tiden var det nog att man bar prästrock — en man klädd i en sådan sköto anarkisterna ner utan att fråga vem han var". Citatet från övernunnans berättelse skapar medkänsla med prästernas öde och framställer anarkisterna som det verkliga och oberäknliga hotet mot oskyldiga. Men de utgjorde inte det enda hotet och det skulle visa sig att de nedbrända kyrkorna och arkebuseringarna av prästerna som rapporterades i spansk och utländsk press var kraftigt överdrivna. Det tjänade emellertid den fascistiska propagandan mot "de röda" (Beevor, 2006, *Propagandakriget och de intellektuella*).

Barnhemmets kapellan beskriver Anna Lenah Elgström sympatiskt som en verklig Kristi tjänare. Genom att lyfta fram en enstaka vänlig själ, kapellanen, förstärker hon de andra jesuiternas kyliga och ovänliga bemötande. Kontrasteringen, en återkommande stilfigur, mellan positivt och negativt förstärker också vilken utsatthet de befann sig i.

Nunnornas fläktande vita dok över deras rena bleka ansikten, barnen i sina rutiga blusar kring runda baskiska kroppar, smeksamma som kattungar, Padre Jaime med sina svarta kjolar slafsande om sina breda skor, ledande den muntra barnskaran i "Vi gå över daggstänkta berg, fallera!" som han satt spanska ord till — allt slöt denna ring av klosterlik frid mellan oss och den fascistiska yttervärlden.

(Elgström, 2019, Baskerland).

Sången om daggstänkta berg fungerar som en metonym för svenskhet, en oskuldsfull idyll i en våldsamt omvärld. Oskuldsfullheten tippar sedan över till patetik, fortfarande med kontrasteringen som narrativ teknik.

Den enda smekning, som bestods dessa ensamma flyktingsbarn, hungriga som alla spanska barn efter vänlighet, var då en blek nunnehand för ett ögonblick lades på ett litet svart baskerhuvud.

(Ibid.).

Implicit beskriver hon nunnans smekning som en gest av det speciella medvetande som hon hävdade alla kvinnor delar, modersocialism, dock utan att fullfölja tankegången till dess politiska implikationer.

I Francoland

Ledsagad av fascister som hänvisats henne av Prensa y Propaganda Extranjera reste Elgström runt i områden som erövrats av Franco. Begreppet hyperbol betecknar hennes överdrivna skildringar av dem som i väntan på att Franco skulle besegra "de röda" befann sig på bekväma hotell längs Biskayabukten, dem som hon kallade "de gamla aristokratiska hatarna i Baskerlandet".

Gamla herrar med namn sedan Armadans dagar vandrade med stelbent grandezza i grupper på stranden eller sutto i solskenet på bron framför hotellet likt gamla sköldpaddor, stekande sina gula rynkiga nackar under carlistbaretternas vallmoröda ylle. Deras damer sutto alltid lika mumieaktigt gula och rynkiga kvar inne i hotellets hall. Deras svarta kläder luktade rökelse och kamfer, då de tre gånger om dagen svepte in från mässan

(Ibid.).

De aristokratiska Carlistfamiljerna (starkt konservativ gren inom den spanska katolicismen) ägde jord och stora egendomar som hotades av republikens demokratiska jordreformer.

Hämnd, det var refrängen på vad de kallade sin "politik", sina "principer".

— Å, vi skola nog återigen få våra arbetare att dansa av hunger på kullarna som år 1934, sade en av de gamla herrarna en gång hoppfullt till mig. De "som skulle dansa av hunger på kullarna", voro de bönder och arbetare, vilka i generationer tjänat den gamle grevens illustra familj.

(Ibid.).

Citatet riskerar skjuta över målet om syftet var att skapa en engagerad inlevelse hos läsaren. Elgström var så fylld av avsky för dessa familjers levnadssätt, att hon inte ens försökte linda in känslorna. Inte heller när hon beskriver två markisinnor:

[...] två otroligt långa gamla kvinnor med hakor som den elaka feens i Grimms sagor och nästan starrblinda ögon, stirrande fram ur långa, gula pergamentsansikten. Man gick ur vägen för dem så långt man kunde, där de kommo hasande med den ena foten skjuten framför den andra likt en sorts blinda sniglar.

(Ibid.).

Med ett rakt motsatt tonfall beskriver hon med vördnad den fattiga landsbefolkningen som hon såg på resan till Madrid.

[...] långa, låga lerkor, vari en fem, sex familjer av högvuxna, skarpskurna, brunbrända människor kyffat in sig och sin fattigdom — vari de dock rörde sig med den kastilianska grandezza och den enkla värdiga vänlighet, som gör det spanska folket (ingalunda vare sig över eller medelklassen) till ett av naturens borna adelsfolk.

(Elgström, 2019, Kastiliens budskap).

Genomgående används stilfiguren hyperbol i de citerade avsnitten.

Vid fronten

De utländska journalister som inte kunde språket var utlämnade till den information som deras ledsagare och guider försåg dem med. Elgström beskriver hur journalisterna behandlades som barn, som måste skyddas. När Madrid var på väg att falla och många var på flykt, befann hon sig på pressklubben och överhörde ett samtal mellan spanska tolkar.

— De resa allihop nu, så rädda äro de att vägen skall bli avskuren! Jag satt bakom en engelsk tidning, och där blev jag kvar. Uppriktigt sagt stel av rädsla. Men mest rädd för att ingenting få höra, att bli behandlad som en oansvarig, ett paket utan möjlighet att själv avgöra mitt öde.

(Elgström, 2019, Dödsvägar).

I scenen använder hon "jag", vilket skapar inlevelse hos läsaren, även när hon blottar sin egen rädsla för att vara utlämnad till andra. Trots bristfälliga kunskaper i spanska språket, sökte hon senare upp skyttegravarna och guidades av en "spanskamerikansk" soldat, förmodligen från en av de internationella brigaderna.

Vad skulle han sagt om jag berättat att "gossarna där borta" [på andra sidan skyttegravarna] och jag också på sätt och vis voro gamla bekanta? ... Att jag aldrig ett ögonblick var rädd skyldes nog den känsla av att vara överklig, även jag, liksom allt annat i denna mardrömsaktiga strid mellan bröder, vilken automatiskt inställde sig varje gång jag från regeringens håll fick se en sak, en situation, en ställning, som jag redan sett från nationalisternas sida. (Ibid.).

I mötet med soldaterna ovan framställer hon sig som neutral, men i skildringarna av de civilas, de drabbades perspektiv, är det den republikanska sidan hon framhåller. I skolor och även i skyttegravarna pågick en alfabetiseringskampanj (Beevor, 2006, Del ett). I dålig belysning satt ett hundratal.

[...] gamla och medelålders män och några unga kvinnor, deras lärarinnor. En hålögd ung man uppenbarade sig för ett ögonblick i ljusskenet och försvann så likt en drömsyn, då ljuset slocknade. Ur mörkret kom hans förbindliga, lugna, kastilianska röst: — Jag är överläraren, vänta bara ett ögonblick så att vi kunna få ljus igen, sedan står jag med nöje till tjänst. (Elgström, 2019, Dödsvägar).

I en annan sekvens beskriver hon hur hon själv sveptes med av stämningen. Under ett besök hos republikanerna vid fronten hade hon intervjuat en general Miaja, mytomspunnen för sitt mod.

— Vi skola vinna kriget. Och vinna vi inte detta, så vinna vi nästa, fastän vi just nu ha svåra stunder att gå igenom! — Jag stannar, sade jag till Aurora. Ty en glimt av denna bekymmerslöshet på sidan av allt förnuft fyllde just då även främlingen. (Ibid.).

Det sättet hon omtalar sig själv i tredje person, "främlingen", skapar igenkännande sympati, men att det är ett avsteg från den mer distanserade rapporteringen understryks av "just då".

Denia

I motsats till Getaria-hemmet var Denia ett under av kärleksfull omvårdnad och värme (Lloris, Myklebust, & Swan, 2022). Elgströms

modersocialism, idén att alla barn äro våra barn, fick här sin bekräftelse av vad hon såg med egna ögon. "Svenska kvinnohjärtans villiga glada offer av säkerheten i hemlandet, av frid, skydd och vila. Det goda gick sin stilla väg genom nöd och död" (Elgström, 2019, Dödsvägar).

Avskedet från hemmet beskriver hon med samma patetik som hon beskrev barnhemmet i Getaria. Den yttersta konsekvensen av alla krig, döden, drabbade även de oskyldiga barnen. "[...] farväl, alla ungarna, som svensk hjälp skyddat för en liten tid och ännu får skydda — tills..." Ibid.).

Sammanfattningsvis rörde sig Elgström mellan de stridande parterna och svarade på så sätt mot den svenska regeringens neutrala hållning. De objektiva beskrivningarna av sakförhållandena skyler dock inte över hennes partiskhet.

Det engagerande narrativet skapade hon retoriskt genom inlevelse och medkänsla, genom att gestalta det lidande som kriget förde med sig. Därmed stärkte hon sitt eget humanistiska, pacifistiska och ideologiska budskap.

Berättelserna i boken är normativa, de vill varna och engagera, men hennes idealistiska patos genomsyrar texten och repar dess trovärdighet som en produkt av ett journalistiskt ögonvittne. Den överordnande principen enligt Lugschitz Kaltenbrunners definition, var demokratins försvar. Elgström ville varna för fascismen som var i antågande och det var bråttom. Hon skrev i linje med det tidiga nittonhundratalets ideal och det formade hennes pedagogiska stil.

Gusti Stridsberg

Forskningsläget gällande de bägge skribenterna skiljer sig åt markant. Anna Lenah Elgströms författarskap är väl känt och beforskat inom litteraturvetenskapen, medan kunskaperna om Gusti Stridsbergs författarskap är knapphändig inom nordisk, humanistisk forskning. Inom svensk samhällsvetenskaplig forskning har hon däremot rönt visst intresse för den roll hon spelade som agent under kalla kriget. Hon förekommer i Wilhelm Agrells bok *Tre spioner i kallt krig* och i Michael Scholz artikel "Gusti Jirku-Stridsberg („Klara“) und die finnische Friedensopposition 1943/44" (Scholtz, 2014). De tidigare hemligstämplade VENONA-dokumentet var namnet på ett samarbete mellan USA:s och Storbritanniens underrättelsetjänster för att avkoda sovjetiska diplomatiska och underrättelsemeddelanden under kalla kriget. Femtio år efter andra världskrigets slut 1995 offentliggjordes VENONA-dokumentet av den amerikanska regeringen. I dem framgår att Gusti Stridsberg (alias Augustine Jirku) hade varit underrättelseagent bakom sin

journalistiska täckmantel och att hon under täcknamnet Klara hade spionerat för Moskva i många år.

I internationell humanistisk forskning förekommer hon i minst två studier. Dels i österrikiska Lugschitz Kaltenbrunners journalistikhistoriska avhandling, framlagd vid spanskt universitet, där hon refereras som aktivist och medarbetare i den kommunistiska propagandan. Dels i en artikel i den rumänska litteraturhistoriska tidskriften *Dacoromania Litteraria*, där Manca G. Renco analyserar några kvinnliga, centraleuropeiska intellektuella författares memoarer och övergången från den habsburgska eran till det nya Europa efter första världskriget (Renko, 2023, s. 28). Stridsberg utgör en av fyra kvinnors biografier som fångar och färgsätter övergången från det habsburgska väldet till det nya Europa (Renko, 2023, s. 28). Renco framhåller värdet av autobiografiska verk som primärkällor eftersom de kan öppna upp nya sociala, kulturella och politiska aspekter på historien, som med några få undantag tidigare "i Central- och Sydösteuropa uteslutande tillhört maktens män" (Renko, 2023, s. 19). Stridsberg föddes 1892 (-1978) i dåvarande Ukraina och tillbringade sina första tjugo år i Österrike och nuvarande Slovenien. I den självbiografiska *Mina fem liv* skrev hon inte bara sin livshistoria, hon hade också litterära ambitioner, att visa upp sitt hantverk som skönlitterär, centraleuropeisk författare (Renko, 2023, s. 28).

I analysen av *Mina fem liv* nedan har sådana partier i texten brutits ut, som illustrerar hennes stil, hennes förmåga att skapa närvarokänsla samtidigt som hon är partisk och tar ställning, men med övertygelsen att det inte står i motsättning till objektiv saklighet. Lugschitz Kaltenbrunner urskiljer det senare som en aspekt - bland flera - på journalistisk kvalitet.

Till Moskva

Uppvuxen huvudsakligen i Wien i en välbärgad borgerlig miljö, språk- och konststudier samt resor i Europa, gav henne tidigt i livet många kontakter som kom att ge henne fördelar i det politiskt turbulenta Europa under tjugo- och trettioalet. Fadern var välbärgad bankdirektör och fostrade den enda dottern efter den tidens överklassideal i Österrike.

Hennes sociala samvete, för att inte säga klassmedvetande, väcktes när hon en kväll i hast kallades från sitt slovenska slott Hartenstein till en av de anställda. Fortfarande i vacker aftontoalett skulle hon hjälpa ett sjukt barn, och när det inte lyckades utan barnet låg dött och kallt i hennes händer mumlade hon "Jag kan inte hjälpa er". Hon gick mot dörren när alla omringade henne" och grep

tag i mig, kysste mina händer, med falsk undergivenhet och hat i blickarna..." (Stridsberg, 1961, s.115).

Våren 1932 hade hon lämnat sitt gods för att i Berlin starta sitt liv som oberoende och självförsörjande författare och journalist. En första novell hade fått beröm av Thomas Mann som talade om hennes "kristallklara språk" och hennes "charmfulla berättarkonst" (Ibid. s. 112). Redaktören för tidningen *Det Tag* sände henne till Moskva på rekommendation av Egon Kirsch och såg hennes ringa kunskaper om politik som en fördel. "Ni ska kastas i vår tids häxkit-tel. Ni ska, utan ledning, skaffa er egna erfarenheter, skriva för oss och sedan producera en bok" (Ibid. s.121). Uppdraget blev att skriva noveller om första femårsplanen.

Efter några månader reste hon tillbaks till Jugoslavien där hon träffade ledaren för ungkommunisterna Vilim Horvaj alias Stefan, hennes livs stora kärlek som går som en röd tråd genom hela boken. Hon valde bort ett tryggt, borgerligt liv för en yrkesrevolutionär.

Tillsammans med Stefan återvände hon till Moskva under en period, men lyckades lämna landet med ett falskt pass. Hans relation till henne, en borgerlig kvinna med aristokratiskt påbrå, kunde skada hans anseende i Moskva och i värsta fall få honom att "för-svinna". Vid den här tiden hade utrensningarna inom partiet inletts av Stalin. De moraliska betänkligheterna plågade henne "Mitt liv var kluvet – jag själv ett praktexemplar på fysisk och psykisk schizofreni" (Ibid. s.174).

Mot Spanien

På nyåret 1937 befann hon sig i Paris, på väg till Spanien. Hon sökte upp en adress där man fick hjälp med pass och resehandlingar. Ord-växlingen mellan henne och Max, "en rödhårig liten tjeck" är exempel på den ordkarga deckarstil som är utmärkande för New Journalism och som Gusti Stridsberg anammat.

- Vill ni uteslutande arbeta som journalist?, frågade Max.
- Jag är journalist. Men jag kan också arbeta på nyttigare sätt...
- Vilket parti?
- Inget parti alls.
- Men jugoslaverna...
- Jag känner dem och de känner mig. Det är allt.
- Vad kan ni förutom språk och journalistik?
- Åh, jag kom just att tänka på att jag har en viss utbildning i sjukvård. Särskilt kirurgi [hennes österrikiske make, som hon hade separerat ifrån, var läkare och hon hade assisterat honom under första världskriget].
- Utmärkt. Inget är så eftersökt just nu som sjuksköterskor. Ni ser tämligen bräcklig ut. Uthärdar ni strapatser?

-Jag uthärdar otroligt mycket.

(Ibid. s. 258).

I januari 1937 tog hon sig till Spanien över Pyrenéerna. Efter en tid som sjukvårdare blev hon allvarligt sjuk, hon tillfrisknade, men kunde inte fortsätta i den vårdande rollen. Två jugoslaver i den internationella Ernst Thälmann-brigaden hade befogenheter att tilldela henne nya uppgifter. I ett möte med dem och Egon Erwin Kirsch, som hon kände sedan tidigare, fick hon i uppdrag att skriva om sjukvårdstjänsten vid fronten.

-Du kan skriva på franska och engelska. Vi behöver propagandamaterial till Frankrike, England och Amerika.

-Och allra mest i Sovjet, sade Franek bittert, men där skulle en sådan bok inte bli tryckt.

Jag såg förbluffad på honom.

-Varför inte?

Franek undvek min blick.

-Spanien är inte så viktigt för tillfället.

Han tog min hand och sade tyst:

-Vi vet nu, stackars barn, varför du råkade i klorna på Gestapo. Vi vet hur din resa planerades – och av vem.

-Det har jag vetat länge. Vad är det som händer nu?

-Förhören är i full gång.

(Ibid. s. 276).

Förhören som åsyftades var de rättegångar som föranstaltades av Stalin, i hans jakt på trotskister. Det skedde på sensommaren 1937. I april hade Guernica bombats och fortfarande strömmade frivilliga till de internationella brigaderna, som hade organiserats av Komintern och de spanska Moskvatrogna kommunisterna.

På våren 1937 förflyttades hon till Albacete där hon blev sekreterare åt ledarna för internationella brigadernas hälsovårdstjänst och sedermera biträdande redaktör för veckotidningen *Ayuda Medical Internacional* (AMI). Hon tillbringade mycket tid vid fronten och på sjukhus, samlade in vittnesmål från sjukvårdspersonal och publicerade dem i AMI med syftet att ingjuta mod hos de stridande. Under ett besök hos de jugoslaviska frivilligas skyttevärn, ledsagad av ett befäl, hotades de av ett flyganfall som hon beskrev i samma hårdkokta deckarstil som ovan.

Plötsligt, innan jag hann tänka något, hade Copic kastat omkull mig och sig själv.

-Flygplan, mumlade han kort.

Långt bortifrån hörde jag för första gången det dova dånet av fällda bomber.

-De flyger åt Valencia till – stig upp Franz!

Jag reste mig, borstade jorden av min kappa och tände en cigarrett.

(Ibid. s. 272).

I beskrivningen av ett restaurangbesök som avbryts när huset bombades till grus, använder hon "jag" som anaför.

Jag vaknade i en gul skymning. Jag stod tryckt mot väggen, såg och hörde. Jag, den enda som stod upp, stel och stum i en storm av klagorop och djuriskt stönande. Jag måste hjälpa till, tänkte jag, men jag kunde inte röra mig. Är jag förlamad? Jag frågade högt. Jag såg på min hand och lyfte den. Jag var inte förlamad. [...] Vi gick förbi José, den femtonårige smörgåsnissen. Hans buk var uppspliten, tarmarna hängde åt alla håll i dammet. Så mycket tarmar. Han var död.

(Ibid. s. 280)

På samma objektiva, korthuggna sätt som hon beskriver de lemlästade kropparna och ödeläggelsen, skildrar hon sina egna subjektiva reaktioner och hur de påverkade henne. Upprepningen av anafören "jag", som en inre monolog, skapar ett rytmiskt tempo och närvaro i läsningen. Tillsammans med de detaljerade skildringarna präglas texten av New Journalism-stilen. Den subjektiva skildringen står i stark kontrast till den amerikanska objektivitetsprincipen (Lugschitz Kaltenbrunner, 2021, s. 86).

Hon fortsatte redigera propagandatidskriften *AMI*, reste till Valencia regelbundet för att korrekturläsa och övervaka tryckningen. Vid ett tillfälle deltog hon som ombud för sjukvårdarna i en kongress som de antifascistiska kvinnorna höll och där La Pasionara talade. Här lärde hon känna Sonja Branting Westerståhl och Georg Branting och fick höra talas om det fullt utrustade sjukhuset i Alcoy som hade uppförts med insamlade medel från Sverige och Norge.

I juni 1938 lämnade hon Spanien och bosatte sig i Stockholm. Då hon fruktade att bli utvisad från Sverige gifte hon sig med den svenske kommunisten och tidigare brigadisten Hugo Stridsberg för att få svenskt medborgarskap.

På svensk mark

I det avslutande kapitlet i *Mina fem liv* reflekterar hon över memoarskrivandet och citerar en fransk författare utan att uppge hans namn: "Mitt i gärningarnas och händelsernas ström var man naiv och utan distans till vad som skedde. Och memoarerna skall skildra vad man då upplevde, subjektivt" (Stridsberg, 1961).

De olika livsavsnitten i *Mina fem liv* skrev hon på basis av de dagboksanteckningar hon hade fört sedan tioårsåldern och som hon

trots sina många resor och olika hemadresser lyckats bevara. I inledningen förklarar hon att detaljerat återgivna samtal bygger på dessa anteckningar.

På sista sidan skriver hon att den smekmånad hon upplevde i neutrala Sverige endast varade till slutet av 1940. "Då inleddes en problemfylld period. Jag var inte neutral, jag kunde och ville inte vara det. Jag älskade Sverige med förbehåll". Umgänget med Sonja Branting-Westerstahl och kretsarna kring henne bestod och hon föreföll leva ett stillsamt liv. Hon fortsatte skriva artiklar för internationell press, såsom *Toronto Star* och gav ut ett antal böcker.

Hon framställde sig själv som en individualist med egna humanistiska ideal, som inte låtit sig påverkas av ideologier. Hon underlät inte att uttrycka sin motvilja mot det kommunistiska partiet i Moskva med sina förgreningar ända ut i de spanska skyttegravarna. Trots det var hon beredd att ansluta sig som medlem om det hade underlättat för Stefan att ta sig ut ur Sovjet. Så skedde dock aldrig.

Agenten Klara

Bilden av den oberoende journalisten Stridsberg grumlades när VENONA-telegrammen offentliggjordes 1995 och det visade sig att hon agerat som sovjetisk underrättelseagent i Sverige som agenten "Klara". Enligt Wilhelm Agrell var hon den viktigaste agenten för den dåvarande sovjetiska säkerhetstjänsten NKVD sedermera KGB under de sista krigsåren (Pryser, 2009, s. 137).

Telegrammen och hennes biografi *Mina fem liv*, utplaceringen som redaktör för en propagandistisk tidskrift av sovjetiska agenter i Spanien, samt förhören hos den svenska polisen, vittnar om hennes antifascistiska och -nazistiska engagemang. Det bekräftades också av hennes spanienvistelse, men ledde inte till några åtgärder från svensk polis. Saken rann ut i sanden (Scholtz, 2014; Agrell, 2018).

I Lugschitz Kaltenbrunners avhandling tas Stridsberg fram som ett exempel på hur rollerna kunde skifta, dock utan att beakta hennes underrättelseverksamhet (Lugschitz Kaltenbrunner, 2021, s. 120). Kan man då påstå att Gusti Stridsberg skrev oberoende journalistik? Svaret på frågan blir både ja och nej. Ja, om det enligt Lugschitz Kaltenbrunners definition handlar om ett

[...] Öppet sinne, vilket innebär att man har personlig frihet att bestämma ämnen, formulera tankar och uttrycka åsikter som är fristående från officiella ståndpunkter eller åtminstone diskutera dem innan de eventuellt antas.

(Ibid. s. 53, min översättning).

Men knappast om man avser "partipolitisk obundenhet, opartiskhet, neutralitet, balans eller den ofta mycket missvisande objektiviteten" (Ibid.).

När Gusti Stridsberg skrev sin självbiografi hade tjugo år förflutit sedan hon hade lämnat Spanien. *Mina fem liv* är berättelsen om hennes egen utveckling framför allt, men i stor utsträckning också det politiska spelet i Moskva. Den antifascistiska hållningen som hon delade med Anna Lenah Engström handlade om avskyn av och motviljan mot alla former av auktoritärt styre, såväl spansk fascism som sovjetisk stalinism. Den nya litterära riktningen New Journalism, samtida med hennes självbiografi, framhöll värdet av subjektiva perspektiv vilket bröt mot objektivitetsidealet men som öppnade för inlevelsefulla berättelser i linje med hur Lugschitz Kaltenbrunner definierar kvalitet. Det fiktiva inslaget som New Journalism förknippas med, överglänstes i hennes fall av ett äventyrligt liv.

Konklusion

I enlighet med Lugschitz Kaltenbrunners terminologi utgör de bägge författares skildringar av kriget exempel på övergången mellan den normativa och icke-normativa journalistiska traditionen. Den förra, normativa traditionen, höll i sig en bit in i nittonhundratalet, och hit hör *Innan det blir för sent*, medan den senare icke-normativa och pragmatiska traditionen framhåller journalistiken i en föränderlig värld, vilket *Mina fem liv*, som skrevs på sextioalet, är exempel på.

Metaforiskt liknar *Innan det blir för sent* ett korståg för demokratin, medan *Mina fem liv* närmast liknar ett riskfyllt äventyr, en odysse, och denna skillnad visar sig i deras journalistiska stil, i hur de skapade ett engagerande narrativ, om än på olika sätt.

Anna Lenah Elgström genom målande beskrivningar av miljöer och situationer samt med retoriska grepp, blandat med pedagogiska upplysningar om Spaniens historia och sin egen världsåskådning. Genom att skildra möten med människorna på bägge sidor om stridslinjerna, kunde hon hävda en viss opartiskhet, trots att hon tog kraftigt avstånd från Franco.

Gusti Stridsberg å sin sida, genom subjektiva upplevelser av fäsansfulla scener, av strapatser och av den obskyra politiska styrningen av motståndet mot fascisterna.

Trots tidsavståndet går det att se vissa likheter mellan *Innan det blir för sent* och *Mina fem liv*. Ingen av författarna framhöll explicit i memoarerna att de var objektiva i betydelsen opartiska och utan ideologiska intressen. Tvärtom, de gjorde varken någon hemlighet av att deras sympatier låg hos republikanerna eller att de hade ett

uppdrag. Anna Lenah Elgström för kvinnokommittén och Gusti Stridsberg för de internationella brigaderna, det vill säga Komintern.

I princip hade de det gemensamma målet att ta ställning mot fascism och totalitära statsskick. Den avgörande skillnaden var vid vilken tidpunkt som deras minnen publicerades. Anna Lenah Elgström ringde sin varningsklocka när Europa stod inför hotet om ett andra världskrig, medan Gusti Stridsberg skrev ner sina minnen tjugo år senare, under kalla kriget, från ett välmående Sverige som var i färd med att bygga upp en modern välfärdsstat.

I förordet till biografen *Mina fem liv* skriver Gusti Stridsberg om de förhoppningar hon hade haft att under sitt händelserika liv finna en "moralisk-social" livsåskådning som var giltig för alla. I uppföljaren *Tänk inte med hjärtat* som utkom fem år senare, 1966, beskriver hon vad hon kallar sitt sjätte liv, i Sverige, och om relationerna med socialdemokratin och andra inom det politiska etablissemang som passerade hennes våning i närheten av S:t Johannes kyrka i Stockholm. Hennes umgängeskrets utgjordes bland andra av journalisten Arne Lundberg, sedermera statssekreterare i Försvarsdepartementet, Liselott och Hjalmar Mehr, finansborgarråd i Stockholm för att nämna några förutom redan nämnda Georg Branting och Sonja Branting Westerståhl, bägge djupt involverade i Spanienhjälp (Stridsberg, 1966).

Historien om spanska inbördeskriget skrivs fortfarande. Trots att snart nittio år förflutit fortsätter forskare och författare runt om i världen att reflektera över händelserna och hur kriget skall förstås. Det tidigt etablerade narrativet om inbördeskriget som uteslutande en kamp mellan de röda och de vita har nyanserats. Framför allt har den ideologiskt präglade synen på republiken såsom liktydig med demokrati omvärderats i takt med att bland annat arkiven i Moskva har öppnats och Kominterns roll har bekräftats (Lundgreen-Nielsen, 2001; Beevor, 2006; Carlgren, 2023).

Elgström och Stridsberg reste på uppdrag från Kvinnokommittén respektive Komintern. I och med att de inte var ackrediterade från någon tidning kunde de befinna sig i gråzonen mellan aktivism och journalistik utan att hamna i konflikt med sin yrkesidentitet, trots att de i första hand identifierade sig som journalister i memoarerna.

Inom journalistikforskningen har krigsrapporteringen en lång historia. När historien om den pågående konflikten mellan Ukraina och Ryssland i framtiden ska skrivas så torde den journalistiska bevakningen komma att granskas och analyseras utifrån bland annat objektivitets- och neutralitetsfrågan, oaktat den tekniska utvecklingen, internet och sociala medier som formar dagens berättelse om konflikten.

NOTER

¹ El Caudillo betyder Ledaren på spanska. Det var så Franco ville uppfattas.

² Se https://en.wikipedia.org/wiki/International_Brigades

³ <https://www.nb.no/items/9ee704ae77ef0756cdd6fbf3153cac6b?page=1#0> (Díaz, 2014).

⁴ <https://sidbrint.ub.edu/#>

⁵ <https://maitron.fr/femmes-yougoslaves-en-espagne-republicaine/>

⁶ Se <https://www.doew.at/wir-ueber-uns>

⁷ Se <https://www.arbark.se/sv/>

⁸ Se <https://internationale-frauen-im-spanischen-krieg-1936-1939.de/Start.html>. Privat initiativ med uttalat stöd till republiken. Den 3 feb 2025, innehöll sidan 1471, namn med biografiska data. Sidansvarig: Ingrid Schiborowski, ingridschiborowski@gmail.com

REFERENSER

- Aare, C. (2021). Narrativt engagemang och komplex berättarteknik i Gustaf Hellströms krigsreportage. *Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*, ss. Årgång 142, s. 5-33.
- Agrell, W. (2018). *Tre spioner i kallt krig*. Stockholm: Appell Förlag.
- Beevor, A. (2006). *Spanska inbördeskriget*. Lund: Historiska Media.
- Brödje, C. (1998). *Ett annat tiotal: En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*. DISS, Stockholms universitet.
- Carlgren, I. (2023). *Marionetterna: en berättelse om världen som politisk teater*. Stockholm: Norstedts.
- Carlomagno, M. C. (2001). *När Alving blev Bang*. Lund: Historiska media.
- Cowles, V. (1941). *Looking for trouble*. www.faberfinds.co.uk.
- Dahl, H., & Werenskjöld, R. (2022). The Spanish Civil War in a Nordic Perspective. A Bibliographic Survey of Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden. *Mediehistorisk tidsskrift*, Nr. 1-2 (Nr. 37-38), ss. 84-91.
- Dahl, H., Hagtvét, B., & Werenskjöld, R. (2019). *Ekko fra Spania den spanske borgerkrigen i norsk offentlighet*. Oslo: Dreyers forlag. Oslo: Dreyers forlag.
- Dalin, S. (1999). Värmlandspressen och Spanienfrågan. i K.-E. G. Rydén, *Folk och press i rörelse*. Göteborg: NORDICOM-Sverige.
- Díaz Nosty, B. (octubre 2022). Barcelona en la mirada de las periodistas extranjeras durante la Guerra Civil. *Quaderns del CAC* 48, vol. XXV, ss. 5-16.
- Díaz Nosty, B. (2023 [2022]). *Periodistas extranjeras en la guerra civil*. Spanien: Los cuatro vientos, www.editorialrenacimiento.com.

- Ekstrand, E. (2007). *Kaj Anderssons Morgonbris . Kvinnopress, trettiotal och längtan efter fri tid*. Umeå: Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet.
- Elgström, A. (2019 (1940)). *Innan det blir för sent*. E-boksutgåva. e-ISBN: 9788726305623: SAGA Egmont.
- Geldart, P. (2013). *Relaciones políticas y diplomáticas entre España y Suecia de 1931 a 1939 (eng: Political and Diplomatic relations between Spain and Sweden 1931 - 1939)*. Instituto Universitario de Historia Simancas. <http://uvadoc.uva.es/handle/10324/3609>: Valladolid University, Spain.
- Gellhorn, M. (1959). *The Face of War*. e-ISBN: 978-0-8021--9116-8 .
- Hartsock, J. C. (2000). *A History of American Literary Journalism .* Amhurst, US: University of Massachusetts Press.
- Heiberg, M. (2014). VISIONES NÓRDICAS DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA . *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 32(ISSN (online): 2444-7080), ss. 481-490.
- Internationale Frauen im Spanischen Krieg 1936-1939. (n.d.) *Startseite*. Retrieved October 2025 from <https://internationale-frauen-im-spanischen-krieg-1936-1939.de/Start.html>
- Kölbl, J. (2021). *The Babel of Tongues. Englischsprachliche Freiwillige und ihr Beitrag zur Kommunikation im Spanischen Bürgerkrieg*. Wien: LIT Verlag GmbH & Co. KG.
- Lindblom, P. (2022). *Svenska anarkister och syndikalister i spanska inbördeskriget: korrespondenter och frivilliga 1936–1939*. Stockholm: Federativs förlag.
- Loris, B. Å., Myklebust, J., & Swan, A. (2022). *L'Hogar sueco para niños: de Denia durant la guerra civil. El diario de Magnhild Olsson*. Spanien: Ajuntament de Denia.
- Lugschitz Kaltenbrunner, R. (2021). *Female Correspondents Covering the Spanish Civil War. Assessment of Journalistic Quality and Partiality from a Comparative Perspective*. UNIVERSIDAD MIGUEL HERNÁNDEZ DE ELCHE, Programa de Doctorado en Ciencias Sociales y Jurídicas. DISS, Alicante, Spain.
- Lugschitz, R. (2016). Pressebüro und Zensur im Spanischen Bürger*innenkrieg. Reporterinnen zwischen Journalismus, Propaganda und Überwachung. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswiss enschaften*, 27(3), ss. 160-171. DOI: <https://doi.org/10.25365/oezg-2016-27-3-8>
- Lundgreen-Nielsen, K. (2001). *Tro eller blændværk? Danmark og Den Spanske Borgerkrig 1936-1939*. Odense, Danmark: Odense Universitetsforlag.
- Lundgren, K. (2002). Solister i mångfalden: signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet. Univ., Diss. Stockholm: Institutionen för journalistik, medier och kommunikation.

- Lundvik, B. (1980). *Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936-1939*. Uppsala: DISS, Sverige:: Historiska institutionen vid Uppsala universitet.
- McLaughlin, G. (2016). Journalism, Objectivity and War. i *The War Correspondent* (ss. 33-62. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt19qgf0x.7>). Open JSTOR Collection: Pluto Press.
- Ney, B. (2021). "Vår mest beresta kvinnliga journalist". i *Mediehistorisk årsbok 2021* (ss. 125-144). Svensk Mediehistorisk Förening www.mediehistoria.se.
- Pryser, T. (2009 (2007 J. W. Cappelens forlag AS, Oslo)). *Kvinnliga spioner - agenter i Norden under andra världskriget*. Stockholm: Natur och kultur.
- Qvarnström, S. (2009). *Motståndets berättelser: Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*. Hedemora: Diss. Uppsala universitet.
- Qvarnström, S. (2018). Regarding the pain of mothers. The First World War, Anna Lenah Elgström, and fiction as media. i L. S. Marie Cronqvist, *War remains. Mediations of Suffering and Death in the Era of the World Wars*. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1vmnkfz.5>: Kriterium.
- Renko, M. D. (2023). "Uninvited, history entered our lives" The post-world war I transitions in autobiographical perspective. *Dacoromania litteraria* X, ss. 18-42, DOI: 10.33993/drl.2023.10.18.42.
- Scholtz, M. (2014). Gusti Jirku-Stridsberg ("Klara") und die finnische Friedensopposition 1943/44. i Manfred Menger & Burkhart E. Poser, *Finnland im Blick: Festschrift für Dörte Putensen*. Berlin: SAXA Verlag.
- Seul, S. (den 22 Juli 2019). *Women War Reporters*. Hämtat från 1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War: <http://www.1914-1918-online.net>
- Sköld, J., & Söderlind, I. (2022). "Vi måste rädda barnen" Svenska hjälpkommittéer för krigsdrabbade barn i andra länder under 1930- och 1940-talen. *Historisk tidskrift*, 142:4, ss. 533-563.
- Stridsberg, G. (1961). *Mina fem liv*. Originalets titel: Mänchen, Mächte und Ich. Översättning Olof Hoffsten. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Stridsberg, G. (1966). *Tänk inte med hjärtat*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Valis, N. (2017). 'From the Face of My Memory': How American Journalists Covered the Spanish Civil War. *GLOBAL SOCIETY Soc*, 54, ss. 549-559. <https://doi.org/10.1007/s12115-017-0189-7>.
- Williams, K. (2012). WAR CORRESPONDENTS AS SOURCES FOR HISTORY. *Media History*, 18:3-4, ss. 341-360. DOI: 10.1080/13688804.2012.722426.

Yrlið, R. (2006). *Till Madrid. Tre svenskars närvaro under det spanska inbördeskriget 1936-39*. Lund: Bokförlaget Atlantis.

EVA ÅSÉN EKSTRAND

Fil.dr. Medie- och kommunikationsvetenskap

Affilierad med Högskolan i Gävle

evaasen2@gmail.com